

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ДУХ ЗАКОНУ

Бордюг Т.

(студентка факультету економіки і права Київського національного лінгвістичного університету)

Науковий керівник – к.ю.н., доцент Н.А. Сердюк

Анотація. Автор проводить дослідження з метою встановлення співвідношення між юридичним терміном «верховенство права» та філософською категорією «духу». У статті обґрунтовано, що концепція верховенства права становить суть будь-якого закону у правовій державі, а головною ціллю проведення реформ при побудові такої повинно бути утвердження та захист основоположних прав та свобод людини і громадянина.

Ключові слова: верховенство права, дух закону, правова держава, справедливість, політична свобода, рівність перед законом, незалежний суд, права людини і громадянина.

Аннотация. Автор проводит исследования с целью установления соотношения между юридическим термином «верховенство права» и философской категорией «духа». В статье обосновано, что концепция верховенства права составляет суть любого закона в правовом государстве, а главной целью проведения реформ при построении такой должно быть утверждение и защита основных прав и свобод человека и гражданина.

Ключевые слова: верховенство права, дух закона, правовое государство, справедливость, политическая свобода, равенство перед законом, независимый суд, права человека и гражданина.

Summary. Author conducts a research to define the correlation between the legal term the rule of law and the philosophical category of spirit. In the given article the author proves that the concept of the rule of law is the essence of any law in the constitutional state, and the main goal of any reforms, which are implemented in the process of the construction of it, should be an establishment and a protection of fundamental rights and freedoms of human and citizen.

This work aims to search for legal content of filling the philosophical concept of the spirit of the law and the place of the rule of law in this. Accordingly, the author analyzes the philosophical concept of spirit and the legal concept of the rule of law based on the fundamental works of Montesquieu, Bracton, Locke, Dicey and others.

The author concludes that the spirit of the law is in the observance of the rule of law. As the spirit is the main driving force of all living things, the rule of law should be the driving force behind every legislation, establishing an effective mechanism for its implementation and enforcement, without which there is no existence of the law as the regulator of social relations.

The fact of existence of diversity of definitions of both these concepts conditioned by the difficulty of their determination the author sees as one of the basis for such conclusion. As the spirit goes beyond physical perception and therefore can not be described fully by the substances known to material world, the rule of law goes beyond purely the one sphere of legal regulation or public relations, covering all activities of the state and society as a whole, defining foundations of their relationship and interaction.

In addition, the author argues that the possibility of considering the rule of law as the spirit of the law caused by a temporal coexistence of studied concepts. As the spirit is not subject to a time frame and represents eternity, the rule of law outsteps the temporary force of some laws. Because the need to ensure an abidance and a protection of human and civil rights and to restraint state arbitrariness will exist always, as long as the state will exist as a public institution, without limiting by some specific point in the history of mankind.

Therefore, the concept of the rule of law and the process of building a state, where will be a full performance of this principle, will not become obsolete and will not lose their relevance during the entire period of existence of organized society, but both will be still remaining for a long enough time for many, if not for all, states the ideal, to which we ought to aspire. So, the author concludes that the rule of law is an inherent part of the constitutional state and the spirit of its just and nondiscriminatory laws.

Key words: the rule of law, the spirit of the law, the constitutional state, justice, political freedom, equality before the law, independent court, human and civil rights.

У ХХІ ст. людство досягло найбільшого розвитку у всіх сферах своєї діяльності. Межі, які розділяли народи раніше, поступово стираються, приводячи до всесвітньої глобалізації та інтеграції. Проте у такому вирі технологічного прогресу чи не найбільшою проблемою залишається захист прав людини і громадянина, що є головним покликанням закону та причиною існування держави і права взагалі. А на сторожі дотримання загальнолюдських цінностей стоїть саме концепція верховенства права.

У нинішніх обставинах в Україні гостро постали потреби у реформах. Проте вони повинні здійснюватися відповідно до духу закону із дотриманням принципу, закріпленого в ст. 8 Конституції України, відповідно до якої в Україні визнається і діє принцип

верховенства права [1]. У зв'язку з цим, актуальним постає питання про встановлення співвідношення вказаних концепцій. Виходячи з цього, виникає потреба в дослідженні основної суті понять «дух закону» та «верховенство права», їх ролі у теорії та практиці розвитку юриспруденції, що й виступає об'єктом дослідження.

Дана робота ставить собі за мету пошук юридичного змісту наповнення філософського поняття «дух закону» та місця принципу верховенства права у цьому. Новизна дослідження полягає у встановленні співвідношення понять «дух закону» та «верховенство права», відповідно до якого вони наповнюються новим теоретичним змістом. Практичне значення роботи виражається у встановленні єдиної концепції, відповідно до якої повинно розвиватися та вдосконалюватися законодавство у правовій державі.

Елементи концепції верховенства права містяться ще у творах давньогрецьких і давньоримських мислителів (Платон, Аристотель, Цицерон, Сенека) та релігійних діячів і філософів доби середньовіччя (Ф. Аквінський). У новій історії вагомий внесок в обґрунтування цієї наукової доктрини зробили Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш.-Л. Монтеस्क'є, Т. Джефферсон, І. Кант, Г. Брекстон та інші. У XIX-XX ст. ідеї верховенства права привертали увагу як українських дослідників, таких як М. Драгоманов, Б. Кістяківський, так і філософів, і правознавців інших країн, серед яких В. Соловйов, М. Бердяєв, Ф. Хайек, Д. Роулс, Д. Фінніс, Р. Дворкін, В. Несесянц та ін. [2, с. 12].

Проводячи паралель між філософською категорією духу та його матеріалістичним вираженням у мові закону, доцільно звернутися до енциклопедичних словників, щоб прояснити філософську суть, яка вкладається в досліджуване поняття. Так, енциклопедичний словник філософії визначає «дух» як «внутрішню сутність, зміст чогонебудь». Різним епохам властиві різні судження щодо розглядуваної концепції, проте привертає увагу точка зору, що переважала в епоху філософії Ренесансу, за якою розуміння духу зводилося до «розлиті у Всесвіті життєвої сили» [3].

Окрім наведених пояснень, існує велика різноманітність інших. Переклад слів «*piritus*» (лат.) і «*pneuma*» (грец.), які зустрічаються в античній філософії і в Біблії, означають «рухоме повітря», «подув», «дихання» (як носій життя); душа як сутність; саме життя (Гете: «Бо життя – це любов, а життя життя – дух»); сутність Бога: «Бог є дух»; сама внутрішня сутність землі чи світу; дух землі, світовий дух; ідейний зміст витвору мистецтва; загальний характер чогось, напр. дух епохи Гете, народний дух, корпоративний дух. Разом з тим дух зберігає і захищає життя, підносить, вдосконалює («одухотворяє») тілесну діяльність [4, с. 146].

Виходячи з вищенаведеного, можна дійти висновку про те, що «дух» уособлює собою основну сутність, життєву і рушійну силу існування живого в матеріальному світі. «Сутність» у свою чергу визначається як «найголовніше, основне, істотне, суть, зміст; у філософії – головне, визначальне в предметі, що зумовлене глибинними зв'язками й тенденціями розвитку і пізнається на рівні теоретичного мислення» [5, с. 860].

З'ясувавши значення філософського поняття «дух», тепер можемо перейти до співвідношення його з юридичними термінами. Вперше словосполучення «дух закону» було вжито Ш.-Л. Монтеस्क'є у майже однойменній його життєвій праці «Про дух законів» (1748 р.). На початку цієї роботи, у книзі першій, філософ-просвітитель, у першу чергу, обґрунтовує необхідність існування і дотримання законів у всьому, стверджуючи:

«Законои в найширшому значенні цього слова суть необхідні відносини, що впливають з природи речей; в цьому сенсі все, що існує, має свої закони: Бог має Свої закони; матеріальний світ – свої закони [...] Бог відноситься до світу як Творець і Охоронець; Він творить за тими ж законами, за якими охороняє; Він діє за цими законами, тому що знає їх; Він знає їх, тому що створив їх, і Він створив їх, тому що вони відповідають Його мудрості і могутності. Безперервне існування світу [...] приводить до висновку, що всі його рухи відбуваються по незмінним законам, і яким би іншим світ ми собі не уявили замість існуючого, він все одно повинен був би або

підкорятися незмінним правилам, або зруйнуватися. Отже, треба визнати, що відносини справедливості передують позитивному закону, яким вони були встановлені» [6, с. 18-19].

У цій фундаментальній праці мислитель також виклав своє вчення про поділ влади на три гілки – законодавчу, виконавчу і судову, – обґрунтовуючи відсутність свободи при відсутності такого поділу. З цих міркувань Монтеск'є робить логічний висновок, що всі три види влади мають належати різним органам, особам. А незалежна судова влада займає центральне місце в забезпеченні політичної свободи людини і громадянина.

Говорячи про природу республіканського правління, який є найбільш досконалим, він стверджує, що вона *«полягає в тому, що там верховна влада належить всьому народу або його частині [...] Народна держава потребує додаткового двигуна; цей двигун – доброчинність. Ясно, що монархія, при якій особа, що змушує виконувати закони, вважає себе вище законів, не має такої потреби в доброчинності, як народне правління, при якому особа, що змушує виконувати закони, відчуває, що сама підпорядкована їм і сама несе відповідальність за їх виконання. Але якщо закони перестають дотримуватися в народній державі, то вона вже загинула, так як причина цього зла може бути тільки в зіпсованості самої республіки» [6, с. 25-26].*

Монтеск'є вважав, що законодавець має створювати закони з урахуванням географічних, соціальних, ідеологічних та політичних чинників, які у сукупності він називав «Духом законів», вважаючи його врахування запорукою дієвості законотворчості. Такі закони є головними визначниками всякого суспільства, потребують їх суворого додержання з метою забезпечення свободи та запобігання деспотії [7, с. 164]. Окрім цього, філософ переконаний, що «ніколи не слід розглядати закони незалежно від мети, заради якої вони були створені» [6, с. 611].

Таким чином, можна виділити деякі окремі важливі складові, якими мислитель охоплював і пояснював поняття «дух законів», що зберігають актуальність і сьогодні, серед яких: поділ гілок влади із встановленням механізму стримувань і противаг для забезпечення незалежності між ними; неухильне дотримання встановлених законів усіма у державі, як цього вимагає справедливість, що є запорукою свободи від свавілля; відведення центрального місця суду в забезпеченні безпеки та політичної свободи; та необхідність існування доброчинності у народній державі, яка розуміється філософом як любов до Батьківщини, любов до рівності.

Якщо проаналізувати ці ідеї, можна побачити, що вони знаходять свій подальший розвиток у іншій теорії – у концепції верховенства права, формуючи її стрижень. Зокрема, необхідність поділу гілок влади, забезпечення незалежності суддів від державного втручання та виключення свавілля чиновників через встановлення рівності всіх громадян перед законом і судом є невід'ємними складовими верховенства права.

У давнину закони не визнавали цінність, внутрішньо притаманну людській особистості. Римські закони забезпечували захист таких громадських інститутів, як патріархальна сім'я, але не охороняли основні права людини – недоторканність особи, право на свободу совісті, слова, зборів, свободу об'єднань і т. д. За словами французького філософа і політолога Б. Констана, невірно вважати, що поняття прав особистості існувало до появи християнства [8, с. 591].

Ідея верховенства права виникає у середні віки і отримує силу державного закону, коли вищим джерелом істини починає визнаватися Святе Письмо. Концепція «закон Бога – істина» була спільною основою всіх політичних і правових доктрин Середньовіччя. Так, придворний суддя Г. Бректон, який вперше систематизував основні норми англійського права у роботі «Про закони і звичаї Англії» («De legibus et consuetudinibus Anglia», прибіл. 1235 р.), що зіграла найважливішу роль в становленні середньовічної Англії, стверджував: «Король повинен бути не під людиною, а під Богом і законом, тому що закон робить короля королем» [9, с. 33].

Ф. Аквінський також зазначав, що верховенство права ґрунтується на Божій справедливості, а тому «закон», який наказував би вбивство або лжесвідчення, не може

вважатися законом, тому що людина має моральне право не підкорятися несправедливим вимогам. Відповідно до наведених ідей, у добу середньовіччя сформувалась концепція, що панування права як таке передбачає захист особистості через дані Богом свободи, а не через могутню законодавчу владу, яка намагається розпоряджатися життям громадянського суспільства [10].

Тому у 1215 р. англійський король, визнаючи над собою верховенство Бога, підписав Велику хартію вольностей, що встановлювала принцип підпорядкування влади праву. Таким чином, спираючись на Всевишнього Бога і висоту його закону, ідея верховенства права отримала силу державного закону в середньовічній Європі, а абсолютна монархія, успадкована від Римського права, перетворилася в монархію, обмежену законами.

Надалі нормативно-правові акти демократичних держав перестали визнавати верховенство Бога і верховенство Святого Письма. Однак ці держави не припинили будувати своє законодавство на принципі верховенства права, але продовжили розвиток цього принципу в своїй законотворчості, поклавши його основою сучасного світового устрою.

У науковій доктрині основоположником концепції верховенства права вважається А. Дайсі. У своїй фундаментальній праці «Вступ до вивчення конституційного права» («Introduction to the Study of the Law of the Constitution», 1885 р.) він виклав три головні риси верховенства права:

«(1) абсолютне верховенство чи панування звичайного права, на відміну від впливу сваволі, і виключення існування свавілля, прерогативи або навіть широких дискреційних повноважень з боку уряду [...] людина може бути покарана за порушення закону, але не може бути покарана більше ні за що інше [...] (2) рівність перед законом, або рівне підпорядкування всіма класами звичайному праву держави, яке перебуває у віданні звичайних судів [...] (3) конституційне право [...] не є джерелом, але наслідком прав окремих осіб, як це визначено і застосовується судами» [11, с. 120-121].

На важливості дотримання природних прав людини, які становлять фундамент досліджуваної концепції, наголошував і Дж. Локк, політичні і правові теорії якого послужили юридичним обґрунтуванням «Славної революції» 1688 року в Англії. Він стверджував, що законодавці виявляються «в стані війни» з суспільством щоразу, коли намагаються скасувати дані людям Богом природжені права на життя, свободу і власність. На думку Локка, жоден уряд не має право робити замах на ці основні права особистості [12, с. 374].

У сучасному розумінні, викладеному на офіційному рівні Венеційською комісією у своїй доповіді, розуміння верховенства права включає в себе вісім «складових»: 1) доступ до закону (положення якого повинні бути зрозумілими, ясними і передбачуваними); 2) питання юридичних прав повинні, як правило, вирішуватися на підставі закону, а не на розсуд; 3) рівність перед законом; 4) влада повинна здійснюватися відповідно до закону, справедливо і розумно; 5) права людини повинні бути захищені; 6) повинні бути надані засоби для врегулювання спорів без невинуватених витрат або відстрочок; 7) суди повинні бути справедливими; 8) держава повинна дотримуватися своїх зобов'язань, як в рамках міжнародного права, так і національного [13, с. 176].

Міжнародна комісія юристів протягом кількох років проводила систематичні дослідження в області верховенства права та прийняла саме поняття верховенства права в якості основоположного принципу захисту людей від довільної влади держави і як форму забезпечення захисту людської гідності. Аналогічним чином Міжнародна асоціація колегій адвокатів прийняла верховенство права в якості ключової концепції для всіх практикуючих членів юридичної професії [13, с. 174].

Виходячи з вищенаведених ідей, які вміщуються в досліджувані поняття, можемо дійти висновку про те, що сутність духу закону у широкому, загальному розумінні полягає у дотриманні принципу верховенства права. Як і дух є основною рушійною силою

всього живого, так і верховенство права повинно бути рушійною силою кожного закону, всього процесу законотворчої та застосовної діяльності будь-якого нормативно-правового акту, встановлюючи дієвий механізм його впровадження та застосування, без чого взагалі не може йти мова про існування закону як регулятора суспільних відносин.

Підставу для такого висновку становить також факт існування різноманіття дефініцій обох зазначених понять, внаслідок складності їх визначення. Оскільки, як і дух, який виходить за межі фізичного сприйняття, а тому не може бути охарактеризований повною мірою через відомі матеріальному світу субстанції, так і верховенство права виходить за межі суто однієї сфери правового регулювання чи суспільних відносин, охоплюючи всю діяльність держави та суспільства загалом, визначаючи засади їх відносин та взаємодії.

Окрім цього, можливість розгляду верховенства права як духу закону зумовлена і часовим співіснуванням досліджуваних понять. Як дух не підкоряється рамкам часу та уособлює вічність, так і верховенство права виходить за межі тимчасової чинності окремих законодавчих актів. Тому що потреба у забезпеченні дотримання та захисту прав людини і громадянина, реалізації народовладдя та стримування державного свавілля буде існувати постійно, поки існує держава як суспільний інститут, не обмежуючись тільки окремим конкретним моментом в історії розвитку людства. Таким чином, концепція верховенства права і побудова держави, де повною мірою дотримується цей принцип, не застаріє і не втратить своєї актуальності протягом усього періоду існування організованого суспільства, ще досить тривалий час залишаючись для багатьох, якщо не для всіх, держав ідеалом, до якого необхідно прагнути.

Отже, верховенство права є невід'ємною частиною правової держави і духом її справедливих законів. І якщо ми будемо таку державу із свідомим громадянським суспільством, то цей основоположний принцип повинен пронизувати кожен закон і становити його суть, забезпечуючи та гарантуючи неухильне дотримання та захист прав людини і громадянина.

Список використаних джерел

1. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30. – ст. 141.
2. Чулінда Л. І. Верховенство права : навч. посіб. / Л. І. Чулінда, А. Д. Гулієв, Х. А. Джавадов, В. А. Шатіло. – Харків : Факт, 2015. – 224 с.
3. Философия : Энциклопедический словарь. / [В ред. А. А. Ивина]. – М. : Гардарики, 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/360/%D0%94%D0%A3%D0%A5.
4. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА, 1997. – 576 с.
5. Словник української мови : академічний тлумачний словник (1970-1980) в 11 томах. – К. : Наукова думка. – Т. 9. – 1978. – 917 с.
6. Montesquieu Ch.-L. The Spirit of Laws / Ch.-L. Montesquieu [Transl. into Engl. by Thomas Nugent]. – Kitchener : Batoche Books, 2001. – 726 с.
7. Історія вчень про державу і право : Підручник / За ред. проф. Г. Г. Демиденка, проф. О. В. Петришина – Х. : Право, 2007. – 390 с.
8. Constant B. De La Liberté Des Anciens Comparees a celle des Modernes // Ecrits Politiques // Заг. ред. E. Escobar – Paris : Folio, 1997. – С. 591-619.
9. Bracton H. On the Laws and Customs of England / H. Bracton. – Cambridge : Harvard University Press, 1977. – 1826 с.
10. Zimmermann A. The Christian foundations of the rule of law in the West: a legacy of liberty and resistance against tyranny / A. Zimmermann [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://creation.com/the-christian-foundations-of-the-rule-of-law-in-the-west-a-legacy-of-liberty-and-resistance-against-tyranny>.
11. Dicey A. V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. – 8th Revised edition. – Indianapolis : Liberty Fund Inc., 1982. – 585 с.
12. Locke J. Second Treatise on Civil Government // Political Writings // Заг. ред. D. Wootton. – London : Penguin Books, 1993. – 496 с.
13. Верховенство права (доповідь, схвалена Венеційською комісією на 86-му пленарному засіданні 25-26 березня 2011 року) // Право України. – 2011. – № 4. – С. 168–184.